

ԱՎԵՏ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՋԱԲԱՐԻԱ ԵՐԵՑ ԱՎԱՆՑՈՒ ՉԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԺԶ-ԺԷ դարերի հայկական մամրանկարչությունը քիչ է ուսումնասիրված: Մինչդեռ այս ժամանակաշրջանի արվեստը ուրույն և հետաքրքիր տեղ է գրավում հայ եկեղեցական կերպարվեստի բազմադարյան ավանդույթում: Այն ուշագրավ է ոչ միայն իր ոճական ու պատկերագրական համակարգի առանձնահատկություններով, այլև զանազան նորամուծություններով, որոնք ի հայտ եկան և ամրագրվեցին հայ միջնադարյան գեղագիտության ասպարեզում՝ շնորհիվ ժամանակի գեղարվեստական մտածողության փոփոխության:

ԺԶ-ԺԷ դարերը պատմական, քաղաքական առումով խիստ անբարենպաստ էին արվեստների զարգացման համար: Հայաստանը ալեկոծվում էր թուրք-պարսկական անընդհատ պատերազմների արհալիրքից: Բայց մուլմիսկ այս աղետալի պայմաններում գրչության կենտրոններում շարունակում էին ստեղծվել պատկերագարող մատյաններ: Այս առումով արգասաբեր էր հատկապես Վասպուրականը, որտեղ գործում էին ժամանակի շնորհաշատ մկարիչների զգալի մասը: Նրանցից մեկն էր գրիչ, մկարիչ և կազմող Զաքարիա Ավանցին:

1893 թվականին Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը լույս ընծայեց հայր Ղևոնդ Ալիշանի «Սիսական»¹ կոթողային աշխատությունը, որի վերջում, իբրև լրացում գրքի 352-354 էջերի, գետեղված է մի ուշագրավ հավելված: Ալիշանը գրում է. «Մինչ դեռ այն ինչ ասարտեալ էր իսպառ տպագրութիւն մատենիս, հասին ի ձեռս մեր, շնորհելով Գերապ. Սեդրակեան Եպիսկոպոսի լէջմիածնէ, երկու յիշատակարանք գրոց, յորս գիտելիք են զվանորէից Օռոտթոյ, լրացուցիչք և ուղղիչք գրելոցս...»²: Սրանցից երկրորդը «...յիշատակարանք էր յաւետարանի Կզմուտ գեղչ Երմեակայ, գրեալ յԱւանց աւանի Վանայ, լելս ԺԶ դարու, յամի 1600...»³: Այս շարադրվում է բուն հիշատակարանը, որտեղ, ի շարս այլ տեղեկությունների, կարդում ենք. «Եւ արդ ես յամենաթշուառականս և անարժան մկարողս և կազմողս մեղապարտ Զաքարէ... աղայն... յիշել յերկնագնաց յաղաթս ձեր գեղկելիս... և ամենայն արեան մերձատրացն... Աւարտեցաւ սուրբ աւետարանս ի գեաւաղաքաղաքս որ կոչի Աւանց, ընդ հովանեաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին և Ս. Յովանէս Մկրտչին...»: Այս հիշատակարանի իրատարակումով առաջին անգամ գիտական գրականության

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893:

² Սիսական, էջ 562:

³ Հետաքրքիր է, որ Արիստակես եպս. Սեդրակյանը իր «Հնութիւնք Հայրենեաց ի գաւառից Երմեակու» /Վաղարշապատ, 1872 թ./ գրքում այս Ավետարանի մասին հիշատակություն չի թողել և միայն հպանցիկ մկարագրել է Կզմուտ գյուղը:

մեջ հայտնի դարձավ Ջաջարիա Ավանցու անունը⁴: Հետագայում վերոհիշյալ հիշատակարանից հատվածներ է հրատարակել Մեսրոպ արք. Սմբատյանը⁵:

Ջաջարիայի անձն ու մանրամասնական ժառանգությունը առաջինը քննության մյուս է դարձրել Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանը /Մագիստրոս/⁶: Նրան հայտնի էին 9 ձեռագիր Ավետարաններ, որոնք ծաղկել ու, մկարագարողել էր Ջաջարիա Ավանցին, և որոնք գտնվում էին Էջմիածնի Մատենադարանում: Նա գրում է. «Դոցանից առաջինը վանք է բերել Գեորգ Դ Կաթողիկոսի օրով... Նախիջևանի Կզմուս գիղից: ... Երկրորդը Էջմիածին է բերել Վասպուրականի ԶԶ-ի հետ Աղթամարի կաթողիկոսական զորդարանից... Իսկ երրորդի մասին դրական տեղեկություն ինձ յայտնի չէ»⁷: Այս երրորդ Ավետարանը Տեր-Մովսիսյանը ինքն էր հայտնաբերել Աստրախանի Կոնսիստորիայում և 1918 թվականին բերել Էջմիածին⁸: Ձեռագիրը սկզբնապես պատկանել էր Աստրախանի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն:

Իր ուսումնասիրության առաջին մասում հեղինակը, հենվելով նորահայտ Ավետարանների հիշատակարանների վրա, մասնակիորեն վերականգնում է Ջաջարիա Ավանցու կյանքի առանձին դրվագները և փորձում գնահատել նրա արվեստի գեղարվեստական արժանիքները: Սակայն նյութի սղության պատճառով Ավանցու կենսագրության և մանավանդ ստեղծագործության հետ առնչվող զանազան հարցերը մնում են անպատասխան և թերի:

Հետագայում ևս եղան անդրադարձներ Ջաջարիայի վերաբերյալ, սակայն հեղինակները խնդիր չունեին ամբողջապես ուսումնասիրելու նրա արվեստը, այս հարցը դուրս էր նրանց նպատակից, այլ առավելապես հիշատակում էին իրենց հայտնի այն ձեռագիր մատյանները, որոնք մկարագարողել էր Ավանցին, և համառոտ շարադրում նրա կենսագրականը⁹:

Ջաջարիայի 10 ձեռագիր է մշտն Նորայր արք. Պողարյանը¹⁰: Հարություն Բյուրտյանը իրեն ծանոթ ձեռագրերի քանակը հասցնում է 14-ի¹¹: Իսկ Հրավարդ Հակոբյանն իր «Հայկական Մանրանկարչություն. Վասպուրական» աշխատու-

⁴ Սույն հոդվածում փորձ կարվի ի մի բերել Ջաջարիայի կենսագրությունը լուսարանող սուղ նյութը և մկարագարող ձեռագրերից պահպանված մուշմուշների քանակը:

⁵ Մեսրոպ արք. Սմբատյան, Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երեջակայ և շրջակայից նորա, Տիխին 1904, էջ 147-148:

⁶ «Ջաջարա մկարչի ձեռագիրը եւ Դաւիթ Բէկի մասին յիշատակարան», Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, գիրք Ա և Բ, Վաղարշապատ, 1921-1922:

⁷ Նույնը, էջ 128: Դրական տեղեկություն ասելով Տեր-Մովսիսյանը մկատի ունի, որ առաջին երկու Ավետարանների վերաբերյալ ինքը տեղեկացել է Ալիշանի «Սիսական»-ից և Ե. Լալայանի կազմած Վասպուրականի ձեռագրերի ցուցակից:

⁸ Այս Ավետարանները մերկայումս գտնվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում, թիվ 2804, 5345, 5794:

⁹ Ջաջարիայի մասին եղած հիշատակությունները, ըստ պահպանված հիշատակարանների, կրեւենք ստորև:

¹⁰ Նորայր Արք. Մովսիսյան /Պողարեան/, Հայ մկարողներ /ԺԱ-ԺԷ դար/, Երուսաղէմ, 1989, էջ 171-174:

¹¹ Տես՝ Համառոտ ցուցակ հայերեն գրչագիրներու Բյուրտյան հավաքածոյի, Կանգաս, ԱՄՆ, «Բանբեր Մատենադարանի» հ. II, Երևան, 1973, էջ 411:

թյան մեջ, Ջաքարիա Ավանցուն ճերկայացնելիս, գրում է, որ Մաշտոցյան Մատենադարանում են գտնվում նրա 8 մկարագարող Ավետարաններ¹²:

Ինչպես տեսնում ենք, ձեռագրերի քանակի հարցում վերոհիշյալ հեղինակ-ների տարբեր տեղեկություններ ունեն, և հարցը կարող է հստակեցմամբ ի վերջո քանի՞ ձեռագիր է պահպանվել Ավանցուց:

Պողարյանի և Քյուրտյանի կազմած ձեռագրացանկերում մկատելի են կրկնություններ և անճշտություններ, հատկապես երբ թվարկվում են Մատենադարանի հավաքածուի ձեռագրերը: Եթե միավորենք վերը նշված ձեռագրախմբերը և սրբագրենք առկա անճշտությունները, ապա կստանանք հետևյալ պատկերը¹³:

Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրախումբ.

Թիվ 5507 /Ավետարան 1577 թ.: Ս. Հակոբ վանք՝ Արցախ /Խաչեան երկիր/: Գրիչ՝ Սաղաթել կրոնավոր: Ստացող՝ Սիմեոն արքեպս.: Նկարիչ՝ Ջաքարիա Ավանցի: Ժամանակ՝ 1595 թ.: Վայր՝ Ավանց: Ստացող՝ պարոն Կարապետ: Թերթ՝ 293: Թուղթ՝ Չափ՝ 30x21: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ /դրոշմագարդ/: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 21ա, 231բ, 232ա /:

Թիվ 6503 /Ավետարան 1595 թ.: Վայր՝ Ավանց: Գրիչ և նկարիչ՝ Ջաքարիա Ավանցի: Ստացող՝ մահտեսի Կոնստանդին: Թերթ՝ 109: Թուղթ՝ Չափ՝ 24x18: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ լաթապատ սովորաթուղթ: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 96ա, 97ա, 97բ, 109ա /:

Թիվ 5794 /Ավետարան 1599-1600 թթ.: Վայր՝ Ավանց: Գրիչ՝ Կարապետ արքեպս: Ստացող՝ պարոն Միրում: Նկարիչ և կազմող՝ Ջաքարիա Ավանցի: Թերթ՝ 210: Թուղթ՝ Չափ՝ 23,5x15: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ թավջապատ տախտակ արծաթյա խաչով: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 22ա, 22բ, 78ա /:

Թիվ 2804 /Ավետարան 1600 թ.: Վայր՝ Վարազ, Ավանց: Գրիչ՝ Մարտիրոս: Ստացող՝ Եսեփայն: Նկարիչ և կազմող՝ Ջաքարիա Ավանցի: Թերթ՝ 270: Թուղթ՝ Չափ՝ 25,5x18: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ /դրոշմագարդ/: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 24բ, 25ա, 35բ, 105ա, 266ա, 266բ /:

Թիվ 10220 /Ավետարան 1491 թ.: Վայր՝ Վասպուրական՝ Գրիչ՝ անհայտ: Նկարիչ՝ անհայտ: Ստացող՝ Մինաս քահանա: Նկարիչ, մորթող և կազմող՝ Ջաքարիա Ավանցի: Ժամանակ՝ 1601 թ.: Վայր՝ Ավանց: Ստացող՝ Տեր Ղազար: Թերթ՝ 314: Թուղթ՝ Չափ՝ 26,8x18,1: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ /դրոշմագարդ/, կոստղապատ, ակնակոտ արծաթյա 8 անկյունագարդով և ակնակոտ 2 արծաթյա խաչով: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 3բ, 307բ /:

Թիվ 4101 /Ավետարան 1603 թ.: Վայր՝ Արգազ: Գրիչ՝ Կարապետ արքեպս: Ստացող՝ պարոն Հովհաննես: Նկարիչ՝ Ջաքարիա Ավանցի: Թերթ՝ 287: Թուղթ՝ Չափ՝ 26x19: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ /դրոշմագարդ/: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 32ա /:

Թիվ 7755 /Ավետարան 1603 թ.: Վայր՝ Առինջ: Գրիչ՝ Մարտիրոս արքեպս: Նկարիչ՝ Ջաքարիա Ավանցի: Թերթ՝ 253: Թուղթ՝ Չափ՝ 25,2x17: Գրություն՝

¹² Հ. Հակոբյան, Հայկական Մանրանկարչություն. Վասպուրական, Երևան, 1978, էջ 247:

¹³ Ձեռագրերը ճերկայացնում ենք համառոտ մկարագրություններով հանդերձ:

երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ /դրոշմազարդ/: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 13ա, 250ա/:

Թիվ 4838 /Ավետարան 1604 թ.: Վայր՝ Կոտոց: Գրիչ՝ Կարապետ: Ստացող՝ խոջա Սպանդիար: Նկարիչ՝ Ջաքարիա Ավանցի: Թերթ՝ 250: Թուղթ՝ Չափ՝ 26,5x18,5: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ /դրոշմազարդ/: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ չկա/14:

Թիվ 5345 /Ավետարան 1611 թ.: Վայր՝ Քաղաք գյուղ /Սպահան, Պարսկաստան/: Գրիչ, նկարիչ և կազմող՝ Ջաքարիա Վանեցի /Ավանցի/: Թերթ՝ 205: Թուղթ՝ Չափ՝ 23,5x17: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ /դրոշմազարդ/: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 94ա, 162ա, 162բ, 213բ, 217ա/:

Հ. Բյուրտյանի ձեռագրախումբ.

Ավետարան 1597 թ. /Բյուրտյան հավաքածու թիվ 33, այժմ գտնվում է վեներտիկի Միխայելյան Ուխտի մատենադարանում: Վայր՝ Ավանց: Գրիչ, նկարիչ և կազմող՝ Ջաքարիա Ավանցի: Ստացող՝ պարոն Շաղոաթ: Թերթ՝ 307: Թուղթ՝ Չափ՝ 9 3/4x7 1/2x3 1/2 /15: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ /դրոշմազարդ/: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 27ա, 160ա, 302ա/:

Ավետարան 1599 թ. /տեղը՝ անհայտ/:

Հատակտոր 1599 թ. /Լոնդոն, Բրիտանական թանգարան թիվ 98/16:

Մաշտոցի հատակտոր 1599 թ. /Բյուրտյան հավաքածու, այժմ գտնվում է վեներտիկում/:

Մաշտոց 1537 թ. /Փարիզի Ազգային գրադարան թիվ 59: Վայր՝ Երևան: Գրիչ՝ Մարգարա դպիր Երևանցի: Ստացող՝ Եսայի բարոնապետ Ուրծեցի: Նորոգող և կազմող՝ Ջաքարիա Վանեցի /Ավանցի/: Ժամանակ՝ 1608 թ.: Վայր՝ Սպահան: Ստացող՝ Նաչատուր քահանա: Թերթ՝ 288: Թուղթ՝ Չափ՝ 23x16: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 287ա, 288ա /17:

Ավետարան 1614 թ. /գտնվում է մասնավոր անձի մոտ18: Վայր՝ Քաղաք գյուղ /Պարսկաստան/: Գրիչ, նկարիչ և կազմող՝ Ջաքարիա Վանեցի /Ավանցի/: Ստացող՝ Շաղոսկի: Թերթ՝ 266: Թուղթ՝ Չափ՝ 25,5 x20: Գրություն՝

14 Այս Ավետարանի մանրանկարների պատկանելությունը Ջաքարիա Ավանցու ստեղծագործությանը մատնանշել է Մատենադարանի աշխատակից Ա. Գևորգյանը: Ձեռագրի մանրանկարների ընկությունը ցույց է տալիս, որ դրանք իրոք պատկանում են Ջաքարիա Ավանցուն:

15 Ձեռագրի չափը տալիս ենք ըստ Բյուրտյանի չափագրության:

16 Stn՝ A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum... by Frederick Cornwallis Conybeare, London, 1913, p. 239:

17 Ձեռագրի նկարագրությունը մեզ է տրամադրել Մատենադարանի աշխատակից Ա. Տեր-Ստեփանյանը: Տես նաև՝ Catalogue des Manuscrits Arméniens et Géorgiens de la bibliothèque Nationale par Frédéric Macler, Paris, 1908, p. 28:

18 Տես՝ Բ. Չուգասյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մասնավոր անձանց, հանքեր Մատենադարանի, թ. 15, Երևան, 1988 թ., էջ 343-349: Ձեռագիրը, որ վերջին անգամ նկարագրվել է 1976 թվականին, պատկանել է Շահմիրզա Կարապետյանին՝

երկայուն: Գիր' բոլորգիր: Կազմ' կաշեպատ տախտակ: Հիշատակարան Ջաքարիայի' 121ա, 129ա, 200ա, 356ա/:

Ավետարան ԺԶ-ԺԷ դդ. /Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատուն, թիվ 47/: Վայր' անհայտ, Գրիչ' անհայտ: Նկարիչ' անհայտ: Նորոգող' Ջաքարիա Ավանցի: Ժամանակ' ԺԷ դարի սկիզբ: Ստացող' պարոն Վարդանես: Թերթ' 282: Թուղթ: Չափ' 18x15: Գրություն' երկայուն: Գիր' բոլորգիր: Կազմ' կաշեպատ տախտակ: Հիշատակարան Ջաքարիայի' 129ա/:

Ն. Պողարյանի ձեռագրախումբ.

Ավետարան 1611 թ. /Պետերբուրգ, Արևելագիտության ինստիտուտ C - 33: Վայր' Քաղաք գյուղ /Պարսկաստան/: Գրիչ, նկարիչ և կազմող' Ջաքարիա Վանցի /Ավանցի/: Ստացող' դարքից Աստվածատուր: Թերթ' 298: Թուղթ: Չափ' 25,2x18,5: Գրություն' երկայուն: Գիր' բոլորգիր: Կազմ' կաշեպատ տախտակ /դրոշմագարդ/: Հիշատակարան Ջաքարիայի' 103ա, 287բ, 291բ, 293ա/¹⁹:

Աղոթամատույց 1612 թ. /Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի թանգարան թիվ 34/: Վայր' Պարսկաստան: Գրիչ, նկարիչ և կազմող' Ջաքարիա Վանցի /Ավանցի/: Ստացող' անհայտ: Թերթ' 120: Թուղթ: Չափ' 10x6,6: Գրություն' միասյուն: Գիր' մոտրգիր: Կազմ' կաշեպատ տախտակ /դրոշմագարդ/: Հիշատակարան Ջաքարիայի' 69ա, 120բ/:

Ավետարան 1615-1618 թթ. /Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի թանգարան թիվ 109/: Վայր' Քաղաք գյուղ /Պարսկաստան/: Գրիչ և նկարիչ' Ջաքարիա Վանցի /Ավանցի/: Ժամանակ' 1615 թ.: Ստացող' Վարդանես: Թերթ' 285: Թուղթ: Չափ' 26,2x18: Գրություն' երկայուն: Գիր' բոլորգիր: Կազմ' կաշեպատ տախտակ: Հիշատակարան Ջաքարիայի' 98բ/20/:

Մեր հետազոտման ընթացքում ի հայտ եկան Ջաքարիա Ավանցու ևս 4 ձեռագիր:

Ավետարան 1581 թ. առաջ /Էջմիածնի ձեռագրատուն թիվ 26/: Վայր' անհայտ: Գրիչ' Հակոբ եպիսկոպոս: Ստացող' անհայտ: Նկարիչ և կազմող' Ջաքարիա Վանցի /Ավանցի/: Ժամանակ' 1616 թ.: Վայր' Պարսկաստան: Ստացող' Մելիքսեթ քահանա: Թերթ' 256: Թուղթ: Չափ' 20x14,5: Գրություն' երկայուն: Գիր' բոլորգիր: Կազմ' կաշեպատ տախտակ արծաթյա կրկնակազմով: Հիշատակարան Ջաքարիայի' 74ա/:

Մաշտոց ԺԶ դար /Վենետիկ թիվ 369/: Վայր' անհայտ: Գրիչ, նկարիչ և կազմող' Տեր Եղիա: Ստացող' անհայտ: Նորոգող' Ջաքարիա Ավանցի: Ժամանակ' ԺԷ դարի սկիզբ: Վայր' անհայտ: Թերթ' 186: Թուղթ: Չափ' 15,5x10,5: Գրություն' միասյուն: Գիր' բոլորգիր: Կազմ' կաշեպատ տախտակ: Հիշատակարան Ջաքարիայի' 186բ/21/:

Ավետարան 1570 թ. /Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի թանգարան թիվ 87/: Վայր' Կնքան գավառ, Փախու գյուղ: Գրիչ' Մարտիրոս քահանա: Ստացող' Հերապետ Փարխվացի: Կազմող' Ջաքարիա Վանցի /Ավանցի/: Ժամանակ'

¹⁹ Ձեռագրի նկարագրական տվյալները վերցված են' Կ. Յուզբաշյան, Հայկական ձեռագրերը Լեոնգորադի հավաքածուներում /ռուսերեն/ աշխատությունից, անտիպ ձեռագրաբանական ֆոնդ, թիվ 172բ:

²⁰ Յուզակ Հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 44 և 155-156:

²¹ Տես' Մայր Յուզակ Հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ, հ. Գ, Հ. Բարսեղ Սարգիսեան և Հ. Գրիգոր Սարգիսեան, Վենետիկ, 1966, էջ 426-428:

1610 թ.: Վայր՝ Ջուղա: Ստացող՝ խոջա Միրի Թումա: Թերթ՝ 310: Թուղթ: Չափ՝ 28,3x17,8: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 305ա/:

Ավետարան 1595 թ. /Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի թանգարան թիվ 103/: Վայր՝ Խալեազ գյուղ /Բասեն/: Գրիչ՝ Խաչատուր: Ստացող՝ Միրանջաթ և Առաքել: Նորոգող և կազմող՝ Ջաքարիա Վանցի /Ավանցի/: Ժամանակ՝ Ժէ դարի սկիզբ: Վայր՝ Պարսկաստան: Ստացող՝ ուստա Աստվածատուր: Թերթ՝ 275: Թուղթ: Չափ՝ 19,8x14,4: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ արծաթյա կրկնակազմով: Հիշատակարան Ջաքարիայի՝ 266բ/22:

Այսպիսով կարող ենք փաստել, որ Ջաքարիա Ավանցու ձեռագրական ժառանգությունից մեզ են հասել՝ 18 Ավետարան, 2 Մաշտոց, 1 Աղոթամատույց և 2 հատակտոր, թվով 23 միավոր: Պահպանված ձեռագրերի մասն քանակը ցույց է տալիս, որ գործ ունենք մի բազմաթեղում ու արդյունաշատ վարպետի հետ, և չի բացառվում, որ ապագայում ևս կհայտնաբերվեն մոր ձեռագրեր՝ կապված Ավանցու անվանն ու գործին:

ձեռագրերի բազմաքանակության համեմատ մկարչի կենսագրությանը վերաբերող հիշատակարաններում պահպանված տեղեկությունները քավական սուղ են և մախքան դրանք շարադրելը, համառոտ ներկայացնենք Ավանցու գյուղաքաղաքը:

Գյուղաքաղաքը²³ գտնվում է Վան քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, համանուն լճի եզերքին: Պատմական Հայաստանի հին քնակավայրերից է և հիշատակվում է Դ դարից²⁴: Մի հետաքրքիր ավանդություն Ավանցու կապում է Ներսես Մեծ կաթողիկոսի անվան հետ: Հայ Եկեղեցու ճշմարիտ քարեմուրդիչը, շրջելով վասպուրական աշխարհում, կարգավորում է տեղի եկեղեցական կյանքը և որոշ ժամանակ հանգրվանում Ավանցում: Հեռանալիս Հայրապետը օրհնում է գյուղը իր բոլոր սահմաններով ու աւուտ. «Մի մուագեսցիս ի բարութեանց քոց յափտեան...»²⁵: Ավանդության գրական հիմքը Ժ դարի հայ մատենագիր Մեսրոպ երեցի /Հողոցմանցի/ «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի Հայոց Հայրապետի» երկասիրությունն է²⁶:

²² Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 126-127 և 145-147:

²³ Այժմ՝ Իսքելեքոյ: Ավանցի մասին տես նաև՝ Գեորգ Երեմե, Արապայրեր, Թիֆլիս, 1902, Ա-ԴՕ, Վանի, Բիթլիսի և Էդզրուի վիլայեթները, Երեւան, 1912 և այլն:

²⁴ Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1986, հ. 1, էջ 357:

²⁵ Տես՝ Արծուի վասպուրական, Վարազ, 1859, թ. 10, հ. 3, էջ 262:

²⁶ Պատմութիւն Մնացորդաց հայոց և վրաց: Արարեալ յունեմնէ ի Մեսրոպայ քահանայէ ի Հողոց գեղէ ի վայոց ձորոյ յԱշխարհէմ Սիւնեաց. Մադրաս, 1775: Արշակաւանի կործանումից հետո, Ներսես Մեծն անցնում է ... ընդ վասպուրական գաւառն և բազում ատուրս հանգեալ ուրախութեամբ մեծաւ ի մեծ և յանուանի քաղաքն՝ որ ունի զքարադրիւրն մեծ բերդ աղբիւրս քարեհամս՝ պտղաբերս և անուշա շուրջ զամրոցաւն: Եւ Սուրբն Ներսէս հանգեալ ի նմա վասն վայելչական տեղւոյն այնորիկ և լուսազարդեալ պայծառացոյց Սուրբ գեկեղեցիսն՝ որը կային անդ՝ վայելչական ծովուն հայելոյն և օրհնեալ գմա..., էջ 82: Այս պատմության մեկ այլ խմբագրություն հայտնի է եղել Ղ. Ինճիճյանին. «...Ազգում ատուրս հանգեալ... ի մեծ և յանուանի Գիտաքաղաքն՝ որ ունի զքարաբլուրն մեծ բերդ, աղբերք քարեհամս և պտղաբերք անուշա շուրջ զամրոցովքն և անուն Գեղջիմ Ասանս կոչեցեալ և սրբոյն Նաղմանի. համարեալ ի նմա կառն կախեալ տեղւոյն այնորիկ և լուսազարդեալ

Ավանցը եղել է լճի մավառագիստներից մեկը²⁷ ու, որպես վանի գլխավոր մավակայան, քաղաքը ջրային ուղով կապել ափամերձ քնակավայրերին: Նրա քնակիչները վարպետ մավաշինարարներ էին ու փորձառու մավավարներ: Ժամանակին մեծ Ռոչակ էր վայելում Ավանցի աղը /Ռոչակ/, որը ստացվում էր լճի ցրից գոլորշիացման եղանակով և ուներ կենցաղային կիրառություն²⁸: Աղը մաև վաճառում էին վանում, Բաղեշում, տանում Պարսկաստան: Տեղաբնակները ավանդաբար համարում էին, որ բորակ պատրաստելու արվեստը իրենց մախիցներին է սովորեցրել Ս. Ներսես Մեծ Կաթողիկոսը: Մ. Միրախորյանի վկայությամբ, երբ բորակագործները ավարտում էին աշխատանքը, ապա վերջում անպայման արտատանում էին հետևյալ աղոթք-մաղթանքը. «Աստուած ողորմի Ներսէսի հոգւոյն»²⁹:

Վանա լճի մակերեսի հաճախակի քարձրացման և դրան հետևող հեղեղումների հետևանքով Ավանցը իր պատմության ընթացքում մի քանի անգամ փոխել է իր դիրքը և ճորովի կառուցվել: Շատ հնագույն կառույցներ մնացել են ջրի տակ, ինչպես, օրինակ, գյուղի մշամավոր եկեղեցին՝ Ս. Հովհաննեսը³⁰: Գյուղաքաղաքը մտնում էր Վարազա վանքի թեմի մեջ:

Միջին դարերում Ավանցը եղել է գրչության կենտրոն: Մասնավորապես ԺԴ դարից հայտնի է Յ ձեռագիր մատյան, որոնք գրվել են այստեղ³¹: Սրանք հիմնականում մեկնողական, ծիսական բնույթի մատյաններ են՝ մանրամասնաչափ գուսպ հարդարանքով, և գրվել են Ավանցում Վարազա վանքի միաբանների ձեռքով:

ԺԵ դարից Ավանցում գրված կամ ընդօրինակված ձեռագրեր գրեթե չեն պահպանվել³²: Եվ միայն ԺԶ դարի երկրորդ կեսից կրկին արձանագրվում է ձեռագրական արվեստի վերագաղթոնը, որը մասնավորապես կապված է

սուրբ եկեղեցեացն որ անդ կային և վայելչական ծովուն հայելոյ և օրհնեալ գնոսա...: Ստորագրութիւնք հին Հայաստանեայց, Տեառն Հ. Ղուկաս վարդապետի ինճիճեան, Վեմեռիկ, 1822, էջ 172: Ինճիճյանի կարծիքով այստեղ խոսքը գնում է ոչ թե Ավանցի, այլ վանի մասին: Նշենք մաև, որ Ներսես Մեծի Ավանց այցելելու դրվագը բացակայում է «Սոփերք Հայկականը»-ում հրատարակված համաճում պատմության մեջ: Տես՝ Սոփերք Հայկականը, Բ. Զ. Վեմեռիկ, 1853:

²⁷ Հ. Խալփախյան, Միջնադարյան Հայաստանի մավառագիստներն ու մավակայանները, «Էջմիածին», 1963, Բ, էջ 98-99:

²⁸ Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերագրող Անաշխորիկ քառարան, Վեմեռիկ, 1903, էջ 392:

²⁹ Մ. Միրախորյան, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս արեւելեան Տաւրաստանի, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 205 /տողատակ/:

³⁰ Ավանցի եկեղեցու հիմնադրումը կրկին կապվում է Ներսես Մեծի հետ: Համարվում է, որ այն կառուցվել է նրա Ավանց այցելելու ժամանակ: Տես՝ Միրախորյան, էջ 209: Հետաքրքիր է, որ Վարազա վանքի միաբանները, որոնք ԺԴ դարում ձեռագրեր են ընդօրինակել Ավանցում, մատնանշում են երկու եկեղեցիների գոյություն: Գրիչ Հովհաննես քահանայի 1304 թվականի հիշատակարանում կարդում ենք, որ նա ձեռագիրը ավարտել է «...ի գետղս, որ կոչի Աւան, ընդ հովանեաւ սուրբ եկեղեցի Ա.ՅԱՅԱՅՄ՝ Սուրբ Յովհաննու Կարապետի և Սուրբ Գրիգորի հայոց Լուսաւորչի»: ԺԴ դարի հիշատակարաններ..., էջ 26: Նույնը է գրում մաև գրիչ Թուման, էջ 131-132:

³¹ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմող՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 26, 56, 71, 131, 132, 384:

³² Ձեռագրապ. հիշատակարանում/կոտո՝ մեկն՝ սովորություններ չվան:

Ջաքարիա Ավանցու ու մրա աշակերտների ծավալած ձեռագրաստեղծական աշխատանքների հետ³³:

Ջաքարիա Ավանցին ծնվել է ԺԶ դարի նրկորդ կեսին³⁴: Վաղագույն հիշատակարանը 1595 թվականից է, ըստ որի նա որդին էր Հովհաննես քահանայի³⁵ /232ա/: Մայրը՝ Ուլուխաթունը, մահացել էր դեռևս այն ժամանակ, երբ Ջաքարիան տակավին մանուկ էր, և նա մեծացել էր Քոր խնամքով, որի մասին գրում է. «Զի հայրն իմ անմայր սնուց զիս» /331բ/: Ձեռագրի գլխադարձումն պատվիրատուն էր ռմն պարոն Կարապետ, որն էլ պատրաստի Ավետարանը տանում է «ի դուռն Պաղոսի առաքելոյն» /331բ/: Հիշատակվում են նաև Ջաքարիայի աշակերտները՝ Կարապետն ու Մելքիսեդեկը:

1595 թվականին Ջաքարիան գլխադարձում է ևս մեկ Ավետարան³⁶, այս անգամ մահտեսի Կոնստանդինի /Կոստան/ խնդրանքով: Նա Ավետարանը տարել է Սևանի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի: Ձեռագրի 97բ էջում Ջաքարիան հիշատակում է իր կնոջը՝ Մահմուդին, և որ ինքը աշակերտն է եղել «Տեր Յակոբ Զուղեցուն»: Խոսքը նշանավոր մանրամասնիչ Հակոբ Զուղայեցու մասին է, որը 1592 թվականին Ավանցուն ձեռագիր է ընդօրինակել³⁷, և հնարավոր է, որ Ջաքարիան այդ ժամանակ է մրան աշակերտել: Իհարկե սա չի նշանակում, որ Ջաքարիան 1595 թվականին սկսակալ գլխիչ էր: Այն համաժամանքը, որ Ավետարան գլխադարձելու խնդրանքով մրան էին դիմում այլ բնակավայրերից եկած մարդիկ, և որ արդեն այդ տարիներին նա աշակերտներ ուներ, խոսում է նրա համբավավոր վարպետ լինելու մասին:

Հաջորդ ուշագրավ տեղեկությունը 1597 թվականից է³⁸: Ջաքարիան հիշատակում է իր դեռաբույս որդուն՝ Կարապետին, և իր դստերը՝ Ամանին: Նշում է, որ բազում անգամ արտասվելով է գրել Ավետարանը, քանի որ այդ տարի մահացել էր իր եղբոր՝ Ախշիբեկի կինը: Ձեռագիրը գրել է իր քրոջ՝ Նուբարի տանը: Հիշում է իր հորեղբորը՝ Խլաթին, իր աշակերտներին՝ Տեր Մարտիրոսին և Կիրակոս սարկավագին, որոնք «աշխատեցան ի կոկել թղթիս», նաև իր հոգևոր մորը՝ Իմանիաշին, որ «բազում երախտիք ունի ի վերայ իմձ» /302բ/:

1600 թվականին մահանում է Ջաքարիայի հայրը, որի մասին նա գրում է. «Ա/ստուա/ձ ողորմի ասացեք հօրն իմոյ Տեր Յովաննիսին, որ յայսմ ամի փոխեցօ առ Ք/րիստո/ս որ անմայր էր պահեր զիս»³⁹: 1604 թվականին Օսթ Աբասի կազմակերպած բռնագաղթի զոհերից մեկը դառնում է Ջաքարիան:

³³ Մ. Միրխաթյանը թերում է մի ականատեսի վկայություն, որ ԺԺ դարի սկզբին Ավանցի Ս. Հովհաննես /ճախքան ջրասույզ լինելը/ եկեղեցու պահարանում տեսել է բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ /նույնը, էջ 207-209/: Հիշատակում է նաև, որ Ավանցուն ժամանակին սրբությանը պահվում էին երեք Ավետարան՝ Մեռելահարույց, Խուլում և Ուրբաթ անուններով /էջ 211/:

³⁴ Նորայր արք. Պողարյանը մրա ծննդյան տարեթիվը թեմաքար համարում է 1555 թվականը: Տես՝ նշված աշխատությունը, էջ 171:

³⁵ ՄՄ ձեռ. թիվ 5507:

³⁶ ՄՄ ձեռ. թիվ 6503:

³⁷ Տես՝ Մայր ցուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց՝ Նորայր արք. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1990, հ. 10, էջ 339-340: Այս փաստը առաջինը մատնանշել է Հ. Հակոբյանը, տես՝ նշվ. աշխ., էջ 247: Իսկ 1614 թվականին Ջաքարիան ավելի որոշակի է գրում, որ Տեր Հակոբը իր հոգևոր հայրն է և «գուսուցանող զիս եւ արուեստիս»:

³⁸ Գյուրտյան հավաքածու, թիվ 33:

³⁹ ՄՄ ձեռ. թիվ 2804, էջ 25ա:

Տարագրության մեջ ևս շարունակում է իր աշխատանքը: 1608 թվականին վերամոտրոգած Մաշտոցի⁴⁰ հիշատակարանը դրա վկայությունն է: Ջաքարիան մոտրոգել ու կազմել է այս մատյանը Սպահանում: Ձեռագրի 287ա էջում գրում է. «կազմեցաւ ձեռամբ Ջաքարա իր/ի/ցու մեղապարտի վանեցոյ»: Նրա քաճաճա լինելը առաջին անգամ այստեղ է հիշատակվում: Հետաքրքիր է, որ իրեն անվանում է ոչ թե Ավանցի, այլ Վանեցի:

1610 թվականին մա գումվել է Զուղայում, որտեղ կազմել է մի վմասված Ավետարան⁴¹: 1611 թվականին Քաղաք գյուղում /Պարսկաստան/ գրված Ավետարանում⁴² /213թ/ թողել է մի ընդարձակ հիշատակարան, որտեղ մանրամասնորեն նկարագրում է Օսթրաբայան բռնագաղթի դժբախտ եղելությունը⁴³:

Ծավոք հիշատակարանները Ավանցու մասին կենսագրական այլ տեղեկություններ գրեթե չեն տալիս: Վերջինը վերաբերվում է նրա մահվանը: 1618 թվականին Ջաքարիայի աշակերտ Հովհաննես սարկավազը ավարտում է մի Ավետարան⁴⁴, որը սկսել էր նրա ուսուցիչը. «...գայս Աւետարանս, Վանեցի Տէր Ջաքարայ վարպետի ասեն, այն էր սկիզբն արարեալ, թղթերն ամէն ծաղկել էր, տմարինականքն նկարեաց, ապայ ողորմած հոգին վախճանեցաւ» /281ա/: Ջաքարիան այդ աշխատանքը կատարել է 1615 թվականին /98թ/, քայքայ անհայտ պատճառով անավարտ է թողել: 1616 թվականին մա դեռևս կենդանի էր: Նույն թվականին մա վերամոտրոգել է մի Ավետարան⁴⁵, որի 74ա թերթին թողել է իր գրությունը. «Գրեցաւ սակաւ յիշատակս ի Ռկն /1616/ թվին... ձեռամբ Ջաքարայ վանեցոյ իրիցու». հետևաբար Ջաքարիայի մահվան տարեթիվ կարելի է համարել 1617 թվականը:

Այսպիսով կարող ենք ասել, որ Ջաքարիա Ավանցին ապրել է բոլոր ստեղծագործական կյանքով, ունեցել է աշակերտներ և թողել նշանակալից ձեռագրական ժառանգություն: Առաջիկայում մենք կանդրադառնանք Ավանցու մանրանկարչական ստեղծագործություններին, դրանց գեղարվեստական և պատկերագրական արժեքին:

40 Փարիզի Ազգային գրադարան, թիվ 59:

41 Յուգակ Հայերէն Ձեռագրաց Նոր Զուղայի..., էջ 126-127:

42 ՄՄ ձեռ. թիվ 5945:

43 Այս նույն հիշատակարանը Ջաքարիան կրկնել է 1614 թվականի Ավետարանում /956ա/:

44 Յուգակ Հայերէն Ձեռագրաց Նոր Զուղայի..., թիվ 109:

45 Էջմիածնի հավաքածու, թիվ 26: